

A Comparative Study of the Purity of the Divine Prophets in Verse 74 of Surah Al-An'am from the Perspective of Allamah Al-Ālūsī, Allameh Ṭabāṭabā'ī, and Allameh Fazlullah

Hossein Rezaei*

PhD student in Quran and Hadith,
Research Institute of Hawzah and
University; Level 4 (PhD) scholar in
Shia Studies, Tehran, Iran.

Seyyed Mahmoud Tayyeb-
Hosseini

Professor, Department of Quran and
Hadith Sciences, Research Institute of
Hawzah and University, Tehran, Iran.

1-Introduction

The issue of the doctrinal purity of divine prophets from (disbelief and polytheism), as well as their practical purity from (adultery), represents a significant foundation in theology. From the perspective of Imamiyya theology, the purity of the prophets is generally accepted; however, there is disagreement regarding the nature of that purity, and other Islamic schools do not reach a consensus on this matter.

The present article examines the term "father" in the verse, "When Abraham said to Azar, his father, 'Do you take idols for gods? Indeed I see you and your people in manifest error.'" (Al-An'am: 74). It evaluates the relationship between Abraham and Azar from the theological and exegetical perspectives of Allameh Al-Ālūsī, Allameh Ṭabāṭabā'ī, and Allameh Fazlullah. Additionally, the

* Corresponding Author: rezayimohabbat@gmail.com.

How to Cite: Rezaei, Hossein & Tayyeb-Hosseini, Seyyed Mahmoud . (2024). A Comparative Study of the Purity of the Divine Prophets in Verse 74 of Surah Al-An'am from the Perspective of Allamah Al-Ālūsī, Allameh Ṭabāṭabā'ī, and Allameh Fazlullah. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 5 (9). 323-351.

article discusses the purity of the divine prophets and the ancestors of the Prophet in relation to this analysis.

Al-Ālūsī asserts that many Sunnis do not regard Azar as the father of Abraham ('a), and from this perspective, he contends that none of the Prophet's ('a) ancestors were infidels. However, Al-Ālūsī's position encounters challenges, as it is opposed by the majority of Sunni and Shiite scholars, including Allama Fazlullah. Conversely, a smaller faction of Sunnis, along with the majority of Shiites, including Allameh Ṭābāt abā' ī, maintain that, based on monotheistic principles and the belief in God, the parents and ancestors of all prophets, including Abraham's father, were neither polytheists nor idolaters.

2-Methodology

This article employs documentary and library methods alongside a descriptive-analytical approach to investigate the quality of the purity of the divine prophets from the perspectives of three Shiite and Sunni commentators.

3-Literature Review

This article clarifies what is stated in verse 74 of Surah An-An'am as the father of the solid foundation according to the views of Al-Ālūsī and Allameh Ṭābāt abā' ī despite their differences in religion, and on the contrary, it is stated that Allameh Fazlullah, despite being a Shiite and Imami, has taken a strange view in this regard. Therefore, although the story of Prophet Abraham from (Azar) and his call to monotheistic teachings, avoiding idolatry and staying away from polytheism, etc., some topics have been studied and published in the form of articles, including:

1. article: "the semantics of the word "Al-Ab" in verses 74 of Al-An'am and 78 of Al-Hajj with an etymological approach in Semitic languages"; The Journal of Historical Approaches to Quran and Hadith Studies, 1400, No. 69; This article discusses the study and semantics of the word "Al-Ab" in two noble verses to find the origin of this word in Semitic languages.
2. article: "Different Reactions to the Call of Prophet Abraham: A Look at the Way of Enjoining Good and Forbidding Wrong in Society", compiled by Seyyed Reza Maliheh Sadat, Marafat Magazine 2002, No. 15. This article also deals solely with the way of enjoining

good and forbidding evil in society and the different reactions that arose against this call of the Prophet.

Therefore, in neither of the two works, the word “Al-Ab” in verse 74 of Surah An’am has been analyzed and examined from the perspective of Shiite and Sunni commentators comparatively (Allamah Al-Ālūsī, Allameh Ṭabāṭabā’ī, and Allameh Fazlullah) to discover the purity of the divine prophets from any kind of polytheism, blasphemy and adultery.

This gap highlights the need for further research to explore the purity of divine prophets from any forms of polytheism, blasphemy, and transgression.

This study addresses the main question of the purity (in terms of belief and practice) of the divine prophets, as elucidated in verse 74 of Surah An-Na’am. It examines the perspectives of three prominent Sunni and Shiite commentators and theologians.

4-Discussion

To explore the concept of "father" in verse 74 of Surah An-Na’am, we will conduct a comparative analysis of the commentaries "Al-Mīzān fī tafsīr al-Qur’ān," "Rūh al-Ma’ānī," and "Min waḥy al-Qur’ān." These works represent significant and influential commentaries in the Islamic world, originating from three key cultural regions: Iran, Baghdad, and Lebanon. In addition to theological discussions regarding factors pertinent to the science of interpretation, this study will also consider cultural and environmental influences that contribute to the variations in the analyses presented in these commentaries.

5-Conclusion

In light of the discussions presented in this research, the author contends that Al-Ālūsī, grounded in sound Islamic theological principles influenced by the righteous predecessors and the teachings of the Messenger of God, interpreted the issue of the prophets' purity in such a way that led him to view the term "father" as referring to someone other than the biological father of Prophet Abraham.

Conversely, Allameh Fazlullah, in his interpretation of this verse and his critiques of Allameh Ṭabāṭabā’ī, appears to have been unconsciously swayed by the prevailing psychological context in the Lebanese region. It is important to note that he is part of the Shiite

interpretive movement, situated in Lebanon, which is significantly impacted by a Sunni interpretive framework, in contrast to Iran, where a predominantly Shiite atmosphere prevails.

It is understandable that Fazlullah and commentators of his perspective would have more nuanced considerations in presenting their interpretive views, making it crucial for them to counter accusations of interpreting through a Shiite bias. Fazlullah's interpretation of this verse, which is a central point of theological contention between Shiites and Sunnis, demonstrates his effort to bridge the divide with the Sunni perspective by challenging the prevailing Shiite view. Specifically, he rejects the assertion of Azar's paternal relationship to the Prophet Abraham and instead focuses on the concept of purity at birth.

In comparing and contrasting the interpretations of "Al-Mīzān fī tafsīr al-Qur'ān" and "Min waḥy al-Qur'ān" regarding verse 74 of Surah Al-An'am, it becomes evident that the weaknesses in the evidence and the criticisms made by Fazlullah towards Allameh Ṭabāṭabā'ī have impacted the scientific and interpretative accuracy of his conclusions. This deficiency is further highlighted by the fact that both Al-Ālūsī and Allameh Ṭabāṭabā'ī have identified and articulated robust evidence against the paternal relationship of Azar to Abraham ('a), drawing from narrations, the context of the verses, and both connected and disconnected evidence present in this verse and others. The evidence discussed in this study not only supports the perspective of Allameh and the Shiite school of thought but also addresses a significant issue that Shiite commentators have raised concerning the understanding of this verse.

Therefore, if we accept that the true meaning of "father" is parent, we must provide a clue regarding the intended figurative meaning, such as "uncle" in relation to "father," which critics argue does not exist in this context. However, Allameh, referencing the verses related to this topic—particularly the commentary he offers under verse 41 of Surah Ibrahim—not only supports his main argument but also provides additional insight into the intended figurative meaning of "father" in verse 74 of Surah Al-An'am.

The findings in this verse indicate that:

a. Kinship does not prevent the admonition of wrongdoing. "When Abraham said to Azar, his father, (Labiya)..."

- b. The basis for addressing such matters is truth, not age. “When Abraham said to Azar, his father (Labiya)” (Hazrat Abraham clearly articulated the truth to his older uncle and warned him).
- c. In the approach to inviting others to the truth, one should begin with close relatives. “Labiya” and focus on the fundamental issues. “Do you take idols as gods?”
- d. The history of polytheism and idolatry predates the prophetic mission of Abraham. “Do you take idols ?”
- e. The majority, history, and age do not transform falsehood into truth, and this principle is not universally applicable. “Do you take idols”
- f. Idolatry is a deviation that healthy consciences and reason critique. “Do you take idols for gods? Indeed, I see you and your people in manifest error?”
- g. Although Abraham (‘a) was known for his gentleness, “Indeed Abraham was most plaintive and forbearing,” and the Prophet should have spoken softly even to Pharaoh, the tone of Abraham’s (‘a) response in this verse was influenced by his uncle’s persistent disbelief. “Indeed, I see you and your people in manifest error.”

Keywords: Verse 74 of Surah Al-An'am , Allamah Al-Ālūsī, Allameh Ṭ abāṭ abā' ī, Allameh Fazlullah.

-- پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه -----
دوره ۵، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، ۳۲۳-۳۵۱
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/JCST.2024.79411.1165

بررسی تطبیقی طهارت انبیاء الهی در آیه ۷۴ سوره انعام از دیدگاه علامه آلوسی، علامه طباطبائی و علامه فضل الله

دانشجوی دکتری قرآن و حدیث پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛
دانش پژوه سطح چهار (دکتری) شیعه شناسی، تهران، ایران

حسین رضایی

استاد گروه علوم قرآن و حدیث، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،
تهران، ایران

سید محمود طبیب حسینی *

چکیده

مسئله طهارت اعتقادی انبیای الهی از (کفر، شرک) و طهارت عملی از (زنا) از مبانی مهم در دانش کلام است. در دیدگاه کلام امامیه، طهارت پیامبران عمدتاً جزو مسائل مورد اتفاق دانسته شده است اما در کیفیت طهارت آنان اختلاف نظر وجود دارد و در میان سایر مذاهب اسلامی اتفاق رأی در این موضوع وجود ندارد. مقاله حاضر، بررسی واژه «أب» را در آیه شریفه «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ آزرَ اتَّخِذْ أَصْنَامًا آلِهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (الانعام: ۷۴) به بحث پرداخته و نسبتی که میان حضرت ابراهیم با آزر از نگاه کلامی، تفسیری آلوسی، علامه طباطبائی و علامه فضل الله است را مورد ارزیابی قرار داده است و به تنا سب، طهارت انبیای الهی و ایمان نیاکان پیامبر را به بحث می پردازد. آلوسی مدعی است عده بسیاری از اهل سنت، آزر را پدر ابراهیم علیه السلام نمی دانند، براساس این تفکر هیچ یک از اجداد پیامبر (ص) کافر نبوده اند. این نظر آلوسی با اشکال مواجه است؛ چرا که اغلب اندیشمندان اهل سنت و شذوذی از شیعه مانند علامه فضل الله مخالف این نظر هستند. در مقابل گروهی اندک از اهل سنت و عمده شیعیان از جمله علامه طباطبائی بر اساس مبانی توحیدی و اصل خداواری برآند که والدین و اجداد هیچ یک از پیامبران و از آن جمله پدر حضرت ابراهیم مشرک و بت پرست نبوده اند. این مقاله با روش اسنادی و به شیوه توصیفی، تحلیلی با هدف کشف کیفیت طهارت انبیاء الهی از نظرگاه سه مفسر شیعی و سنی نگاشته شده است.

کلیدواژه ها: طهارت انبیاء، آیه ۷۴ سوره انعام، علامه آلوسی، علامه طباطبائی، علامه فضل الله.

* نویسنده مسئول: rezayimohabbat@gmail.com

۱. مقدمه

امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه در بیان قسمتی از اوصاف پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: (هر زمان خداوند انسان‌ها را به دو بخش تقسیم کرده، آن حضرت را در بهترین آن دو قرار داده است)؛ «كَأَنَّ لَمَّا نَسَخَ اللَّهُ الْخَلْقَ فَرَقْتَيْنِ جَعَلَهُ فِي خَيْرِهِمَا» (خطبه: ۲۱۴). اشاره به اینکه نور وجود آن حضرت که در صلب آدم وجود داشت، پیوسته از صلبی به صلب دیگر منتقل می‌شد و آنجا که فرزندان متعددی از نسلی به وجود می‌آمدند، نور وجود آن حضرت در آن شاخه‌ای که بهتر بود قرار می‌گرفت، و این راه را از طریق بهترین‌ها پیوسته می‌پیمود، تا در صلب عبدالله قرار گرفت و به رحم آمنه منتقل شد. در ادامه می‌افزاید: (هیچ ناپاکدانی در او سهمی نداشت و هیچ فاجری در او دخالت نکرد)؛ «لَمْ يُسْهِمْ فِيهِ عَاهِرٌ، وَلَا ضَرَبَ فِيهِ فَاجِرٌ». (خطبه: ۲۱۴) این همان مضمونی است که در زیارت وارث در مورد نوه پیامبر، امام حسین (علیه السلام) آمده است: «أَشْهَدُ أَنَّكَ كُنْتَ نُورًا فِي الْأَصْلَابِ الشَّامِخَةِ وَالْأَرْحَامِ الْمُطَهَّرَةِ، لَمْ تَنْجَسْكَ الْجَاهِلِيَّةُ بِأَنْجَاسِهَا وَلَمْ تَلْبَسْكَ الْمَذَلَّهِمَاتُ ثِيَابَهَا»؛ (گواهی می‌دهم که تو نوری بودی در صلب والای پدران و رحم پاک مادران و هرگز عصر جاهلیت با تمام آلودگی‌هایش تو را آلوده نساخت و جامه‌های سیاه آن بر تو پوشانده نشد). شبیه همین معنا درباره شخص پیامبر (ص) وارد شده است، آنجا که می‌فرماید: «لَمْ يَزَلْ يُقْلِنِي اللَّهُ مِنْ أَصْلَابِ الظَّاهِرِينَ إِلَى أَرْحَامِ الْمُطَهَّرَاتِ حَتَّى أَخْرَجَنِي فِي عَالَمِكُمْ هَذَا لَمْ يَدْئَسْنِي بِدَنَسِ الْجَاهِلِيَّةِ» (وافی، ۱۳۹۹: ج ۲، ۱۳۱)؛ (پیوسته خداوند مرا از صلب پدران پاک به رحم مادران پاک دامن منتقل کرد تا اینکه متولد شدم در حالی که هرگز مرا به آلودگی‌های جاهلیت آلوده نساخت). نمود و بروز فرمایش حضرت در واژه (أَب) در سوره انعام از آیه ۷۴ مشخص است. در آیاتی از قرآن از آزر تعبیر به آب شده است.^۱ اما مراد و مفهومی متمایز را داراست. همچنانکه قرآن و روایات آزر را به عنوان «أَب» پدر صلبی برای حضرت ابراهیم (ع) معرفی نمی‌کنند در هیچ یک از منابع کهن همچون تورات و انجیل و ... نیز این نسبت تایید نشده است (ر.ک؛ مکارم، ۱۳۶۹: ج ۵، ۳۰۳).

۱. (الانعام/ ۷۴) (مریم/ ۴۲) (زخرف/ ۲۶) (توبه/ ۱۱۴) (ممتحنه/ ۴)

۱-۱. بیان مسأله

بر اساس روایات ماثوره: صحیح‌السند، موثق‌الصدور و الدلالة که مقبول نزد شیعه و اهل سنت بوده و از رسول خدا (ص) روایت شده است اجداد پیامبر (ص) تا حضرت آدم، موحد بوده‌اند. از جمله روایتی که از پیامبر (ص) اسلام رسیده است، می‌فرماید: «لم أزل أنقل من أصلاب الطاهرين إلى أرحام الطاهرات؛ دائماً از صلب‌های پاک به رحم‌های پاک انتقال پیدا می‌کردم» (ابونعیم، ج ۱، ۱۲؛ ابن عساکر، ج ۱: ۲۶۷). مطابق روایت مذکور، پدر حضرت ابراهیم نمی‌تواند مشرک باشد؛ از این رو معنای (أب) در این آیات در معنایی به غیر از پدر (عمو یا پدرزن یا ...) باید حمل شود. مسأله طهارت اجداد پیامبر اسلام و همچنین دیگر پیامبران از کفر و شرک یکی از موضوعات مهم در علم کلام است. در دیدگاه کلام شیعی طهارت ایشان عمدتاً جزو مسائل مورد اتفاق دانسته شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۴: ۴۹۷).^۱ خواجه طوسی در تجرید الاعتقاد می‌گوید: «و يجب في النبي العصمة و... عدم السهو و كل ما ينفر عنه من دنائة الآباء و عهر الامهات» (حلی، ۱۴۲۲: ۴۷۲) این نکته، در سایر کتب شیعی نیز مطرح شده است. البته این عقیده اختصاص به امامیه ندارد و مورد تأیید برخی از بزرگان اهل سنت نیز است. چنان که علاء‌الدین قوشجی در شرح خود بر تجرید الاعتقاد مدعای خواجه طوسی را پذیرفته است (ر.ک؛ قوشجی، بی تا: ۳۵۹) این مطلب، مورد عنایت ابوالحسن ماوردی نیز بوده است؛ از این رو، او قائل است که اگر پدران پیامبر، از شرک بری باشند، قلوب مردم نسبت به آن‌ها شنواتر و نفوس ایشان برای پذیرش آماده‌تر خواهد بود، و لذا شرافت نسب را جزو شرایط نبوت دانسته است (ر.ک؛ ماوردی، ۱۴۱۴: ۵۹). با این وصف، در میان سایر مذاهب اسلامی اتفاق رأی در این موضوع وجود ندارد. عده‌ای از اهل سنت معتقدند پدر آن حضرت بت پرست و نام یا لقب او نیز «آزر» بود. گروهی دیگر از اهل سنت و عمده شیعیان بر آنند که پدر و مادر و اجداد هیچ یک از پیامبران و از آن جمله پدر حضرت ابراهیم مشرک و بت پرست نبوده، بلکه همه آنان موحد و خداپرست بودند و نام پدر حضرت ابراهیم نیز

^۱ «ان آزر كان جد إبراهيم لأمه أو كان عمه من حيث صح عندهم أن آباء النبي إلى آدم كلهم كانوا موحدين و اجتمعت الطائفة على ذلك».

«تارخ» بوده است. با پذیرش این دیدگاه که «أب» در این آیه به معنای عمو یا سرپرست بکار رفته است علاوه بر تایید دیدگاه کلامی شیعه در مورد آباء پیامبر اکرم، این نکته نیز در زمینه ادبی اصطیاد می‌شود که قرآن کریم لزوماً از معنای متعارف کلمات در عصر نزول پیروی نکرده است و ممکن است معانی اصلی کلمات را بدون توجه به تغییرات بعدی آن‌ها بکار ببرد. پس همانطور که صاحب‌نظران در مورد قواعد تفسیر تأکید کرده‌اند در تفسیر و فهم مفردات آیات باید همه معانی کلمات از منابع معتبر بررسی شود و صرفاً به یک معنای مشهور بسنده نشود (ر.ک؛ بابایی، ۱۴۰۱: ۸۸). این پژوهش، با طرح سؤال اصلی که مراد از طهارت (اعتقادی و سببی) انبیاء الهی بر اساس آیه شریفه ۷۴ سوره انعام چه چیزی است دیدگاه سه مفسر و متکلم مشهور از اهل سنت و شیعه را مورد بررسی قرار می‌دهد. از این رو، در این تحقیق برای بررسی مفهوم «أب» در آیه ۷۴ سوره انعام، ذیل رویکرد تفسیری تطبیقی به مقایسه نحوه بیان صاحبان تفاسیر «المیزان فی تفسیر القرآن» و «روح المعانی» و «من وحی القرآن» می‌پردازیم؛ تفاسیری شاخص و جریان‌ساز در جهان اسلام که به سه منطقه فرهنگی مهم در جهان اسلام، ایران، بغداد و لبنان تعلق دارند. تلاش می‌کنیم در ضمن این بررسی‌ها و طرح مباحث کلامی بر عوامل مرتبط با علم تفسیر، عوامل فرهنگی و محیطی را نیز در ایجاد تفاوت در تحلیل این تفاسیر از این آیه مدنظر قرار دهیم.

۲-۱. پیشینه پژوهش

در این مقاله روشن می‌شود آنچه از آیه ۷۴ در سوره انعام به عنوان پدر صلبی بیان می‌گردد بنابر دیدگاه آلوسی و علامه طباطبائی با وجود اختلاف مذهب، چه نظری دارند و در مقابل بیان می‌شود علامه فضل‌الله علی رغم شیعی و امامی بودن مذهب، دیدگاهی غریب را در این زمینه اخذ کرده است. از این رو، هر چند در داستان حضرت ابراهیم از (آزر) و دعوت ایشان به معارف توحیدی، پرهیز از بت پرستی و دوری از شرک ورزی و... مباحثی در قالب مقاله بررسی و منتشر شده است از جمله: ۱. مقاله معناشناسی واژه اب در آیات ۷۴ انعام و ۷۸ حج با رویکرد ریشه شناسی در زبان‌های سامی؛ پژوهشنامه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۱۴۰۰، شماره ۶۹؛ این مقاله به بررسی و معناشناسی واژه

اب در دو آیه شریفه آنهم با هدف ریشه یابی این واژه در زبان‌های سامی مورد بحث قرار می‌دهد. ۲. واکنش‌های متفاوت در مقابل دعوت حضرت ابراهیم: نگاهی به شیوه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه از سیدرضا ملیحه سادات، مجله معرفت ۱۳۸۱، شماره ۱۵؛ تدوین شده است. این مقاله نیز صرفاً به روش امر به معروف و نهی از منکر در جامعه و واکنش‌های مختلفی که در برابر این دعوت حضرت به وجود می‌آمده پرداخته است. بنابراین در هیچ یک از دو اثر، واژه «أب» در آیه ۷۴ سورة انعام آن هم از دیدگاه مفسران شیعی و سنی به صورت تطبیقی (آلوسی، علامه طباطبائی و علامه فضل‌الله) با هدف کشف طهارت انبیای الهی از هرگونه شرک و کفر و زنا مورد تحلیل و بررسی قرار نگرفته است. از این‌رو، خلاء پژوهشی احساس می‌شود.

۲. مدعای بحث

عدم کفر اجداد رسول خدا از جمله مبانی مسلمی است که اغلب متکلمان و مفسران شیعه و اهل سنت بدان معترف‌اند و آن را از مبانی و اصول قطعی در مسئله عصمت انبیاء و رسولان الهی نسبت به طهارت اعتقادی، سببی و نسبی دانسته و آن را در دریافت، پذیرش و انتقال و ابلاغ وحی شرط واجب و قطعی می‌دانند.

۱-۲. دیدگاه کلی مفسران درباره آیه

در بررسی تطورات دیدگاه‌های تفسیری در باب مراد از واژه «أب» در آیه ۷۴ سورة انعام دو دیدگاه محوری مشاهده می‌شود:

الف: مفسرانی که با توجه به ظاهر آیه، «آزر» را پدر حضرت ابراهیم می‌دانند و این را معنای صریح آیه معرفی می‌کنند. خلاصه بیان این دسته این است که معنای حقیقی واژه «أب»، پدر است و قرینه‌ای هم بر اراده معانی دیگر از این واژه نداریم.

البته در دوره معاصر در برخی تفاسیر اهل سنت مانند المنار تلاش شده است تا برای تقویت این دیدگاه و تضعیف دیدگاه طرف مقابل، انگیزه‌های صاحبان دیدگاه مخالف را تحلیل و سپس آن انگیزه‌ها نامعقول جلوه داده شود. یا آنگونه که سیدقطب در «فی ظلال

القرآن» عمل کرده است این دیدگاه با رنگ حماسی تقویت شود. (ر.ک؛ قطب، ۱۴۲۵: ج ۲، ۱۱۳۸).

ب: مفسرانی که «آزر» را پدر حضرت ابراهیم علیه السلام نمی دانند و وی را عمو یا جد مادری ایشان معرفی می کنند. دلایل این دسته عبارت است از:

۲-۲. روایات صحیح السند و الدلالة

از مهم ترین دلایل این ادعا روایات^۱ معتبر از حیث سند و دلالت در مصادر شیعی و اهل سنت (قرون متقدم) است از پیامبر که فرمودند همه اجداد من طاهر بودند. این روایت به ضمیمه آیه ۲۸ سوره توبه که مشرکان را نجس دانسته است بر غیرمشرک بودن آباء پیامبر اکرم از جمله پدر حضرت ابراهیم دلالت می کند.

۲-۳. استعمال واژه «أب» در معنایی غیر از پدر

یکی از لطایفی که در قرآن کریم به ویژه آیه ۴۱ از سوره ابراهیم وجود دارد این است که حضرت ابراهیم (ع) در اواخر عمر خود، چنین دعا می کند: «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ» و همچنین سوره هایی مانند (اسراء: ۲۳)^۲، (بقره: ۱۸۰)، (نساء: ۱۳۵)، (انعام: ۱۵۱)، و... که شاهدهی بر مدعای ما است، حاکی از این است که از پدر و مادر به کلمه «والدی» که جز بر پدر و مادر صلبی اطلاق نمی شود، تعبیر کرده و در آیه مورد بحث کلمه «أب» را به کار برده است، که به غیر پدر هم اطلاق می شود و همچنین در سایر آیاتی که اسم آزر برده شده از او به «أب» تعبیر کرده است و این کلمه همان طوری که گفتیم به غیر پدر از قبیل جد و عمو و کسانی دیگر نیز اطلاق می شود، از آن جمله در خود قرآن از ابراهیم که جد یعقوب است و همچنین از اسماعیل که عمو او است واژه (اب) از باب غلبه به پدر تعبیر کرده و می فرماید: «أُمُّ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ

۱. «لَمْ أَزَلْ أَنْقُلْ مِنْ أَصْلَابِ الطَّاهِرِينَ إِلَى أَرْحَامِ الطَّاهِرَاتِ دَائِمًا مِنْ أَصْلَابِهَا إِلَى أَرْحَامِهَا بِرَحْمَةِ اللَّهِ وَرَحْمَةِ رَحْمَتِهِ» (ابن عساکر، ج ۱، ص ۲۶۷).

۲. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا...»

وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِهْرَاقَ وَتَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ» (بقره: ۱۳۳) و نیز آنجا که کلام یوسف را حکایت می‌کند چنین می‌فرماید: «وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ» (یوسف: ۳۸) با اینکه اسحاق جد یوسف و ابراهیم جد پدر (ونه خود پدر) او است.

پس به خوبی روشن گردید که آزر پدر حقیقی ابراهیم نبوده و ناچار در او عنوانی بوده است که به سبب آن عنوان او را پدر خطاب کرده است، چون در لغت، بعضی از اوصاف و عناوین وجود دارد که مصحح اطلاق پدر بر دارنده آن است، از آن جمله جد، عمو، پدرزن و هر کسی است که زمام امور آدمی را در دست دارد و هر کسی که بزرگ و فرمانروای قوم است و این گونه اطلاقات مجازی منحصر در لغت عرب نیست، بلکه سایر زبان‌ها نیز نمونه آن را داشته و چه بسیار اطلاقات مجازی که در کلمات مادر، عمو، برادر، خواهر، سر، چشم، دهن، دست، بازو، انگشت و امثال آن، از کنایه و مجازاتی که ساخته و پرداخته ذوق لطیف و تفنن در بیان است دارند پس در اینجا دو نکته روشن گردید: نخست اینکه: به گونه‌ای که ملاحظه شد، جهت تحصیل معنای آیه، نیازی به مو شکافی در اطراف کلمه «ایه» و کلمه «آزر» از نظر روایات، تاریخ و ادب وجود ندارد. همچنین اینکه آیا لفظ «آزر» عَلَم یا لقب است و اگر لقب هست آیا لقب مدح است یا لقب ذم و یا اینکه اگر بر فرض به معنای بتی از بت‌ها باشد به تأمل دقیق نیاز ندارد. چون معنای آیه روشنتر از این است که محتاج به چنین بحث‌هایی باشد، صرفنظر از اینکه وجوهی که برای هر یک از احتمالات مذکور ذکر شده (از آن جمله اینکه در آیه تقدیم و تاخیر به کار رفته و یا چیزی حذف شده) بیشتر تحکم و رنج بیهوده بردن و معنای روشن آیه را پیچاندن است.

دوم اینکه: پدر حقیقی ابراهیم (ع) شخص دیگری غیر از «آزر» بوده اما قرآن از او اسم نبرده بلکه روایات ما اسم او را «تَارُخ» معرفی کرده و تورات نیز آن را تأیید نموده است.

۴-۲. روایات تاریخی و عهدین

برخی مفسران با استناد به روایاتی از صحابه و تابعین پدر حقیقی ابراهیم علیه‌السلام را شخص دیگری غیر از آزر دانستند که قرآن از او اسم نبرده، بلکه روایات نام او را "تارخ"

معرفی کرده‌اند. تورات نیز این نام را تأیید نموده است.^۱ (ر.ک؛ عهد عتیق، سفر پیدایش، باب ۲۷/۱۱).

بعد از تبیین اجمالی بحث و ارائه فضای کلی از آیه در ضمن دو عنوان، دلایل موافقین و مخالفین نسبت والدین حضرت ابراهیم علیه‌السلام به «آزر»؛ اکنون به بررسی دیدگاه سه تفسیر با رویکرد کلامی؛ المیزان و روح المعانی و من وحی القرآن، می‌پردازیم.

۳. تفسیر «روح المعانی؛ آلوسی»

آلوسی معتقد است آنچه عدۀ بسیاری از اهل سنت بر آن تأکید کردند این است که آزر پدر ابراهیم علیه‌السلام نبوده و اهل سنت ادعا دارند که هیچ یک از پدران پیامبر (ص) کافر نبوده‌اند. (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۴: ۱۸۴) ایشان در معناشناسی واژه «آب» در آیه شریفه قائل است که آزر پدر صلبی حضرت ابراهیم (ع) نبوده است. وی می‌گوید: اکثر راویان اهل سنت نقل کرده‌اند که پیامبر (ص) فرمود: «دائماً از صلب‌های پاک به رحم‌های پاک انتقال پیدا می‌کردم». آلوسی که خود همین مبنا را می‌پذیرد، می‌نویسد: «در بین پدران رسول خدا کافر نبوده است، زیرا روایت می‌فرماید: دائماً از صلب مردان پاک به رحم زنان پاک منتقل می‌شدم» سپس اضافه می‌کند: مشرکین نیز نجس هستند و اینکه بگوییم مقصود از اصلاّب پاک و ارحام پاک، پاک از زنا است این دلیلی ندارد که بر آن تکیه شود و آنچه مورد توجه است عام‌بودن لفظ است که فرموده‌اند اصلاّب پاک، نه جهتی خاص». (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶: ۳۳).^۲ خاطر نشان می‌شود، با جست‌وجویی که از منابع و مصادر تفسیری مشهور اهل سنت تا قبل از قرن هفتم هجری، صورت پذیرفت (تفاسیری همچون طبری، قرطبی، بیضاوی، زمخشری، فخر رازی و...) این نتیجه حاصل شد که تنها عده‌ایی اندک معتقدند که آزر پدر بدنی و جسمانی حضرت ابراهیم نبوده است. بنابراین

^۱. «و این است پیدایش تارح که تارح، ابرام و ناحور و هاران را آورد و هاران لوط را آورد.»

^۲. «والذی عول علیه الجم الغفیر من اهل السنّة أن آزر لم یکن والد ابراهیم علیه السلام وادعوا أنه لیس فی آباء النبی صلی الله علیه و سلم کافر أصلاً لقوله علیه الصلاة والسلام: «لم أزل أنقل من أصلاّب الطاهرین إلى أرحام الطاهرات والمشرکون نجس». وتخصیص الطهارة بالطهارة من السفاح لا دلیل له یعول علیه. والعبرة لعموم اللفظ لا لخصوص السبب» (آلوسی، ج ۶، ص ۳۳).

ادعای آلوسی مبنی بر اعتقاد اکثر اهل سنت، بدون اشکال و تأمل نیست. آلوسی سپس اضافه می‌کند، تخصیصی که درباره طهارت آمده است مربوط به پاکی از ولادت (یا طهارت سببی) است اما طهارت اعتقادی را اثبات نمی‌کند. کما اینکه اکثر علمای اهل سنت طهارت از کفر را نمی‌پذیرند (مسلم، ۱۳۳۴، ج ۷: ۱۱۲) و دیگر دانشمندان اهل سنت به این مطلب اذعان دارند چرا که در اینجا عمومیت طهارت ملاک است و طهارت از کفر را ظاهر روایت نمی‌رساند. «ينقل الطبري في جامع البيان عن مجاهد أنه قال: ان آزر لم يكن والد إبراهيم و قال الألوسي في روح المعاني: إن الشيعة ليسوا وحدهم الذين يعتقدون أن آزر لم يكن والد إبراهيم بل إن كثيرا من علماء المذاهب الأخرى يرون أن آزر عم إبراهيم و ينقل السيوطي عن الفخر الرازي في كتابه أ سرار التنزيل: إن والدي رسول الله موحدون و لم يكونوا مشركين أبدا، و ينقل أن هناك روايات تقول: إن آباء رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم موحدون و كانوا حتى آدم كان كل واحد منهم أفضل زمانه. و هناك رواية عن أبي بصير عن أبي عبد الله جعفر الصادق عليه السلام عما قال: آزر عم إبراهيم» (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۹: ۴۱۱-۴۱۹). طبری در تفسیر خود از مجاهد نقل می‌کند که آزر پدر حضرت ابراهیم نبوده است. به علاوه، ابراهیم به پدر و مادر خویش دعا کرد: «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ...» در حالی که مسلمان حق ندارد برای مشرک طلب مغفرت کند، هرچند از اقوام او باشد. از مجموع این‌ها برمی‌آید که «أب» در این آیه به معنای پدر نیست. به علاوه نام پدر ابراهیم (ع) در کتب تاریخ، «تاریخ» ذکر شده است، نه آزر. به اضافه روایاتی که از پیامبر (ص) از طریق شیعه و سنی نقل شده مبنی بر اینکه اجداد پیامبر (ص) تا حضرت آدم همه موحّد بودند (ر.ک؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۷، ۳۷۸).

و در حدیثی دیگر فرمود: "لم يزل ينقلني الله من اصلاّب الطاهرين الى ارحام المطهرات حتى اخرجني في عالمكم هذا لم يدنسني بدنس الجاهلية"؛ همواره خداوند مرا از صلب پدران پاک به رحم مادران پاک منتقل می‌ساخت، و هرگز مرا به آلودگی‌های دوران جاهلیت آلوده نساخت (ر.ک؛ نیشابوری، ۱۴۱۶: ج ۲، ۴۳؛ فخررازی، ۲۰۰۰م: ۲۱۱). استغفار حضرت ابراهیم برای عمویش آزر نیز قبل از روشن شدن روحیه کفر او و به خاطر وعده ای بود که به او داده بود، و چون فهمید که حق پذیر نیست، از او تبری جست و جدا شد. «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ» اما این که آیا هر پیامبری باید از نسل پاک باشد؟

(ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۱۳: ۶). سیوطی در الدرالمثور در ذیل آیه "لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ" میگوید: ابو نعیم در کتاب دلائل از ابن عباس روایت کرده است، رسول خدا (ص) فرموده: هیچ یک از پدران و مادران من، با زنا هم دیگر را ملاقات نکردند، و خداوند لا یزال مرا از پشت پدرانی پاک به رحم مادرانی پاک و رحم‌هایی مصفا و مذهب منتقل می‌کرد و هر کجا که از یک پدر فرزندی وجود می‌آمد، من به پشت آن فرزند منتقل می‌شدم که از همه پاک‌تر و بهتر بود (ر.ک؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳، ۲۹۴)، بجز موارد فوق صالحی شامی در کتاب سبل الهدی و الرشاد می‌نویسد: «و سئل القاضي ابوبکر بن العربی احد الاثمه الماکیه عن رجل قال:». «از قاضی ابوبکر بن عربی یکی از ائمه مالکیه در مورد شخصی سؤال شد که می‌گوید: پدر رسول خدا (ص) در آتش است. پس پاسخ داد، هر کس چنین گوید ملعون است زیرا خداوند فرموده است که: به درستی که کسانی که خدا و رسولش را آزار می‌دهند خداوند ایشان را در دنیا و آخرت لعنت کرده است و اذیتی از این بزرگ‌تر نیست که مورد پدر ایشان بگوییم که در آتش است» (الصالحی الشامی، ۱۴۱۴، ج ۱، ۲۶۰). بنابر این؛ این روایت ملعون‌بودن و کفر کسانی را که معتقدند انبیاء و اجداد پیامبر اسلام (ص) کافر بوده‌اند را ثابت می‌کند. نگارنده معتقد است اگرچه مفهوم این روایت؛ پیامبر اسلام (ص) و اجداد آن حضرت را شامل است، اما از آن جایی که ملاک و معیار طهارت والدین تمام انبیاء یکی است؛ از این رو، از باب تنقیح مناط این حکم را می‌توانیم به سایر انبیا و رسولان الهی نیز سرایت دهیم.

۴. المیزان فی تفسیر القرآن

علامه طباطبائی در تفسیر آیه ۷۴ سورة انعام ابتدا به توضیح کلمه «آزر» پرداخته و پس از بیان اختلاف قرائت‌ها در این کلمه و تأیید قرائت مشهور، دو مسأله اصلی در مورد این آیه را این‌گونه بیان کرده است:

الف: «آزر» اسم علم است یا لقب؟ وی منشاء این اختلاف را روایاتی دانسته است که نام پدر ابراهیم علیه السلام را «تارخ» بیان کرده‌اند (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ج ۷، ۱۶۱).

ب: مقصود از «آب» در این آیه چیست؟ پدر حضرت ابراهیم؛ عمو؛ جد مادری و یا بزرگ خانواده ایشان؟ علامه منشاء این مسأله را هم روایات اختلافی در مورد موحد یا

مشرک بودن پدر حضرت ابراهیم دانسته است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ج ۷، ۱۶۲). علامه سایر مسائل و اختلافاتی که درباره ابراهیم علیه‌السلام در روایات تاریخی و عهد عتیق نقل می‌شود را دور از شأن پیامبری ایشان دانسته است.

علامه در ادامه و برای برر سی این دو مسأله به تحلیل آیات مرتبط با داستان حضرت ابراهیم می‌پردازد و با بررسی سیر تاریخی آیات مربوط به حضرت ابراهیم و «آزر» اولین گزاره مرتبط را آیتی از سوره مریم دانسته که مربوط به اوایل نبوت ایشان است. در آیات ۴۱ تا ۴۵ این سوره از شخصی با عنوان «أب» یاد شده است که ابراهیم علیه‌السلام تلاش می‌کند وی را از بت پرستی بازدارد. اما این شخص در پاسخ به دعوت ابراهیم علیه‌السلام وی را از خود رانده و وی را تهدید به مجازات کرده است. (مریم: ۴۶) در مقابل ابراهیم علیه‌السلام در گفتاری مسالمت‌آمیز به او وعده می‌دهد که برایش از خدا طلب آمرزش خواهد کرد. (مریم: ۴۷) سپس آن منطقه را ترک کرده و از آنها جدا شده است.^۱ (مریم: ۴۸) علامه سپس مقطع بعدی در حیات حضرت ابراهیم را در آیه ۸۹ سوره شعراء می‌یابد. آنجا که به وعده خود در طلب آمرزش برای «آزر» عمل می‌کند. علامه عبارت «إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ» در این آیه را حاکی از این معنا می‌داند که این (طلب استغفار) مربوط به پس از مرگ «آزر» یا بعد از جدایی و ترک او و قومش انجام شده است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ج ۷، ۱۶۳). علامه در ادامه به آیه ۱۱۴ سوره توبه می‌پردازد.

«وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ»

و این گونه نتیجه می‌گیرد که صدر این آیه پیامبر و مؤمنان را از استغفار برای مشرکان حتی اگر خویشاوند نزدیک باشند، زمانی که یقین به دوزخی بودن آنان و عدم امکان هدایت آنان دارند، نهی کرده است. روشن است که تنها بعد از مرگ آن خویشاوندان است که می‌توان به دوزخی بودن آنان یقین کرد، بنابر این تا خویشاوندان و پدر و مادر مشرک در قید حیات باشند دعا کردن در حق آنان مانعی ندارد، اما پس از مرگ آنان با حال شرک، دعا در حق آنان جایز نیست، از این رو معلوم می‌شود که حضرت ابراهیم در

^۱ «وَأَعْتَزِلْهُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَادْعُوا رَبِّي عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا»

اوایل زندگی و تا زمانی که «آزر» در قید حیات بوده در حق وی استغفار کرده است، اما پس از مرگ وی یا پس از هجرت به شام که برای وی آشکار شده پدرش دیگر قابل هدایت نیست از او برائت جسته و برایش دعا و استغفار نکرده است.

اما مرحله اصلی استدلال علامه این است که پس از تبیین سیر تاریخی این حوادث، به دعائی در دوران انتهایی نبوت ایشان و در مکه استناد می‌کند. علامه آیه ۴۱ سوره ابراهیم را مربوط به آخرین مرحله از داستان حضرت ابراهیم در قرآن دانسته است. ابراهیم علیه‌السلام در این آیه برای پدر و مادرش طلب استغفار می‌کند.^۱ علامه این استغفار، که در دوران متاخر از طلب استغفار برای «آزر» و سپس برائت از وی صورت گرفته را دلیلی متقن بر این حقیقت دانسته است که پدر حقیقی ابراهیم علیه‌السلام شخصی غیر از آزر بوده است.^۲ (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ج ۷، ۱۶۴). بنابراین علامه معتقد است این آیات با سیاقشان و زمان‌های مختلفی که قصه ابراهیم (ع) در آن رخ داده است، آشکارا دلالت دارند که این پدری که ابراهیم در سنین پیری در تعبیر «وَالِدَيَّ» برایش دعا و استغفار کرده است غیر از «آزر» است که پیش از این با تعبیر «أَبِيهِ» از وی برائت جسته است.

۵. تفسیر «من وحی القرآن»

علامه فضل‌الله در روش تفسیری خود و در فهم مدلول کلام، بهترین و نزدیک‌ترین راه که اعتماد به ظواهر الفاظ است را انتخاب کرده و آن را طریق عقلایی برای این منظور می‌داند. در جلد دوم چاپ سوم دارالزهراء صفحه ۵۲ می‌نویسد: «روشی که تفسیرم را بر آن استوار کرده‌ام، عمل به ظاهر قرآن است که در این مورد، فهم معنایی است که طبیعت کلمه آن را بیان می‌کند و لفظ برای آن وضع شده است؛ یا فهم معنا با کمک قرائنی که لفظ را احاطه کرده‌اند، مگر اینکه دلیلی عقلی یا نقلی خلاف آن را ثابت کند». علامه

^۱. رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ.

^۲. و الآية بما لها من السياق و بما احتف بها من القرائن أحسن شاهد على أن والده الذي دعا له فيها غير الذي يذكره سبحانه بقوله: «أَبِيهِ آزَرَ» فَإِنَّ الْآيَاتِ كَمَا تَرَى نَصَّ عَلَى أَنَّ إِبْرَاهِيمَ (ع) اسْتَغْفَرَ لَهُ وَفَاءً بِوَعْدِهِ ثُمَّ تَبَرَّأَ مِنْهُ لَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ، وَ لَا مَعْنَى لِإِعَادَتِهِ (ع) الدَّعَاءَ لِمَنْ تَبَرَّأَ مِنْهُ وَ لَاذٍ إِلَى رَبِّهِ مِنْ أَنْ يَمْسَهُ فَأَبُوهُ آزَرَ غَيْرَ وَالِدِهِ الصَّلْبِيِّ الَّذِي دَعَا لَهُ وَ لِأُمِّهِ مَعَا فِي آخِرِ دَعَائِهِ.

فضل‌الله در ابتدای تفسیر این آیه به تحلیل لغت «أب» پرداخته و نظر راغب در مفردات را بیان نموده است که أب به والد و هر کسی که در ایجاد شیء یا رشد و اصلاح او نقش دارد اطلاق می‌شود مانند جد و عمو، که در آیه ۱۳۳ سوره بقره به اسماعیل علیه‌السلام، با اینکه عموی حضرت یعقوب است «أب» اطلاق شده است. اما فضل‌الله این استعمال را از باب تغلب دانسته و می‌گوید: «أب» وقتی به صورت مفرد بیاید بر عمو اطلاق نمی‌شود مگر به صورت مجازی. و این دلیلی است بر اینکه مراد از «آزر» در این آیه نمی‌تواند عموی ابراهیم علیه‌السلام باشد (ر.ک؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ج ۹، ۱۷۱).

فضل‌الله در نقد استناد برخی مفسران به روایت پیامبر (لم أزل انقل من اصلاّب الطاهرين الى أرحام الطاهرات؛ لم يزل ينقلني الله من اصلاّب الطاهرين الى أرحام المطهرات حتی اخرجني في عالمكم هذا لم يدنسني بدنس الجاهلية (ر.ک؛ طبری، ۱۴۱۵، ۵۸۱) در مورد طهارت آباء و اجداد ایشان و ضمیمه کردن این روایت به فرازی از آیه ۲۸ سوره توبه که می‌فرماید: «إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ» و سپس اثبات موحّد بودن همه اجداد پیامبر از جمله پدر ابراهیم علیه‌السلام، می‌گوید: می‌توان بر این استدلال این اشکال را وارد کرد که معنای ظاهر از واژه‌های «الطاهرين» و «المطهرات» در این روایت نبوی، طهارت در ولادت است (نه طهارت از کفر) و چه بسا سخن برخی از مفسران که «آزر» را جد مادری ابراهیم دانسته‌اند مؤید این مطلب باشد. زیرا حکایت از کافر بودن جد مادری او دارد و نسب ابراهیم علیه‌السلام به او هم مربوط است. پس اگر برای مقام پیامبر کفر اجداد از طرف پدر قبیح است از طرف مادر هم قبیح است. زیرا معیار یعنی قبیح پیوند نسب او با کافران در جد پدری و مادری یکسان است. پس معلوم می‌شود منظور از این روایت طهارت مولد است. فضل‌الله در ادامه می‌گوید: علاوه بر این استناد به آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا...» (التوبه: ۲۸) برای اثبات عدم طهارت کفار و مشرکین و در نتیجه غیرممکن بودن وجود مشرک و کافر در آباء پیامبر هم صحیح نیست زیرا ظاهر از آیه با در نظر گرفتن سیاق این آیات نجاست معنوی است (ر.ک؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۹، ۱۷۲).

البته وی توضیح نمی‌دهد که چگونه سیاق می‌تواند ظاهر این آیه را که نجاست را به صورت مطلق بیان کرده، تغییر دهد. به هر حال هر چند نجاست قابلیت تقسیم به معنوی و

ظاهری را دارد ولی تخصیص نجاست در آیه به نجاست معنوی، نیازمند دلیل محکمی است. علاوه بر اینکه ادامه آیه می‌تواند مؤیدی باشد بر اینکه مقصود آیه نجاست ظاهری هم هست چون در ادامه آیه و به عنوان نتیجه آیه، مشرکین از ورود به مسجد الحرام نهی شده‌اند در حالی که اگر مقصود نجاست معنوی و باطنی باشد شامل گروه‌های دیگری مانند منافقین یا مسلمانانی که فقط در ظاهر مسلمانند هم می‌شود و باید آنان هم از ورود به مسجد الحرام نهی شوند.

در ادامه فضل‌الله به بیان استدلال اصلی صاحب‌المیزان و نقد آن پرداخته است و گفته است: مؤلف تفسیر المیزان کوشیده است ثابت کند آزر پدر ابراهیم نیست، زیرا خداوند در قرآن فرموده است که ابراهیم از استغفار برای پدر خود که در قرآن به نام «آزر» آمده است خودداری کرد. و پس از روشن شدن دشمنی او با خدا، از او براءت جست، یعنی رابطه خود را با او قطع کرد و دیگر برایش استغفار نکرد. در حالی که قرآن کریم می‌فرماید که ابراهیم در آخر عمر خویش برای پدر و مادرش طلب آمرزش کرد و به خداوند متعال عرض کرد: پروردگارا مرا و پدر و مادرم و مؤمنان را در روزی که حساب برپا می‌شود ببخش.

وی سپس به توضیح بیان علامه طباطبائی، که در بخش قبل به تفصیل بیان شد، پرداخته و در ادامه اشکالاتی را به ایشان وارد کرده است.

برخی از این اشکالات به مویداتی است که صاحب‌المیزان برای تأیید دیدگاه خود آورده است که در ادامه بیان خواهد شد. اما اشکال فضل‌الله به استدلال اصلی علامه طباطبائی این است که: صاحب‌المیزان می‌گوید پس از اعلام براءت از «آزر» ابراهیم برای او دعا نکرده است در حالی که در مرحله آخر عمر خویش برای والدینش طلب استغفار نموده است پس معلوم می‌شود والد حقیقی او «آزر» نیست. اما این بیان رد می‌شود زیرا براءت از «آزر» به دلیل کفر و ضلالت او بود و ابراهیم علیه‌السلام از ابتدا حتی زمانی که به او وعده استغفار داد این براءت را داشته است. شاهد این بیان هم این آیه است که ابراهیم پس از وعده استغفار به آزر می‌گوید: «وَأَعْتَزِلْكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» (مریم: ۴۸).

در واقع فضل‌الله مفهوم عبارت «واعتزلکم» در این آیه، که به معنای ترک آن قوم و گوشه‌گیری از آنان است، را همانند معنای براءت صریحی که از حضرت ابراهیم در آیه

۱۱۴ سوره توبه نسبت به آزر بیان شد می‌داند (ر.ک؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۹، ۱۷۳) البته صاحب‌المیزان برائت جویی ابراهیم از «آزر» را پس از این هجرت و کناره‌گیری بیان شده در آیه ۴۸ سوره مریم دانسته است.

فضل‌الله در ادامه به دعای ابراهیم علیه‌السلام برای والدینش اشاره می‌کند و آنرا دعایی عمومی برای طلب استغفار می‌داند. وی معتقد است ابراهیم علیه‌السلام در این دعا نظر خاص به پدر و مادر خویش نداشته است و در واقع روش عمومی استغفار که توسط مؤمنین استفاده می‌شود را به کار برده است. وی برای تأیید این ادعا می‌گوید: اینکه ابراهیم در این دعا با طلب آمرزش برای خویش آغاز کرده است نظر ما را تأیید می‌کند زیرا ابراهیم معصوم بود و دلیلی نداشت تا برای خویش استغفار کند. پس روشن می‌شود که این دعا به نحو عام از لسان ابراهیم علیه‌السلام جاری شده است و والدین ایشان به صورت خاص مدنظر وی نبودند.^۱ (ر.ک؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۹، ۱۷۴).

شایان ذکر است که استغفار معصومین علیهم‌السلام می‌تواند اقتضای نقص بنده در برابر خداوند متعال باشد و لزوماً به معنی ارتکاب گناهان مصطلح توسط آنان نیست. به هر حال در این فراز هم به جز بیان مذکور دلیل روشنی توسط فضل‌الله برای صرف‌نظر از ظاهر آیه و اختصاص آن به استغفار عمومی ارائه نشده است.

اما در ادامه فضل‌الله ناظر به مؤیداتی که علامه برای تقویت دیدگاه خویش بیان کرده است، نکاتی را متذکر می‌شود:

الف. تأکید قرآن بر کلمه «أب» در بیان رابطه ابراهیم با «آزر» و استفاده ابراهیم از همین عنوان در سخنانش با آزر و دعایی که برای وی کرده است همگی دلالت دارد بر اینکه مقصود از أب همان رابطه اصلی نسبی میان پدر و فرزند است. همان‌طور که معنای متبادر از أب همین است (ر.ک؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۹، ۱۷۴).

^۱. أما الآية الكريمة المستشهد بها رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ فَقَدْ تَكُونُ وَارِدَةً فِي السِّيَاقِ الْعَامِ لِلِاسْتِغْفَارِ، وَ رُبَّمَا يُؤَكِّدُ ذَلِكَ أَنَّهُ ابْتِدَاءٌ بِالْغَفَرَانِ لِنَفْسِهِ مَعَ أَنَّهُ مَعْصُومٌ بِلِحَظِ مَقَامِ النَّبُوءَةِ أَوَّلًا، وَ بِلِحَظِ وَاقِعِ سِيرَتِهِ الْمَعْصُومَةِ فَإِنَّهُ لَمْ يَرِدْ فِيهَا أَيْ ذَنْبٌ أَوْ خَطَأٌ، بَلْ إِنْ حَدِيثُ اللَّهِ عَنْهُ يَدُلُّ عَلَى هَذِهِ الْعَصْمَةِ الْمُتَحَرِّكَةِ فِي كُلِّ حَيَاتِهِ.

البته استفاده از تبادر به عنوان نشان معنای حقیقی یک لفظ صحیح است و فضل الله در مورد معنای حقیقی أب به معنای متبادر از آن استناد می‌کند. البته وی مشخص نکرده است که این معنای متبادر در زمان کنونی در زمان نزول قرآن هم به همین شکل بوده است یا خیر؟

ب. نمی‌توان کاربرد أب در معنای عمو را با توجه به آیه ۱۳۳ سورة بقره به عنوان استعمالی قرآنی تجویز کرد. زیرا در این آیه از باب تغلیب اسماعیل علیه السلام هم جزو آباء حضرت یعقوب قلمداد شده است. پس استعمال أب در غیر والد حقیقی فقط به صورت مجازی جایز است (همان).

البته حقیقت بودن معنای پدر برای «أب» مورد پذیرش همه مفسران نیست همانطور که صاحب تفسیر (احسن الحدیث) پس از نقل ادله روایی و تاریخی مورد استناد مفسران شیعه، به تحلیل لغوی واژه «أب» پرداخته و گفته است: «تدبر در کلام عرب و آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که معنای حقیقی اب گر چه پدر اصلی است، ولی در غیر آن نیز بقدری استعمال شده که نزدیک است معنای اصلی بعضاً بقرینه محتاج باشد (ر.ک؛ قرشی، ۱۳۶۴: ج ۱، ۸۳) البته اگر بپذیریم معنای حقیقی «أب» والد حقیقی است و عدول از این معنا محتاج قرینه است؛ می‌توان بیان صاحب المیزان در استناد به ترتیب تاریخی آیات مربوط به حضرت ابراهیم و دعای اخیر ایشان برای والدینش را قرینه ای منفصل بر اراده معنای مجازی از «أب» در آیه ۷۴ انعام بدانیم (ر.ک؛ همان، ج ۱، ۸۴).

ج. فضل الله معتقد است تکرار کلمه «أب» در قرآن و بیان نام پدر ابراهیم علیه السلام یعنی «آزر» و همچنین سبک سخن گفتن وی با ابراهیم که از موضع بالا بوده است، نشان می‌دهد ابراهیم علیه السلام در این آیات با پدر حقیقی خود سخن می‌گوید. هر چند وی در پایان این بیانات با عبارت «والله العالم» به تردید خود در دلایلش اشاره می‌کند. نکته جالب اما این است که در پایان این دلایل با ذکر چند روایت و عباراتی از مفسران مشهور در مورد موحذب بودن آباء پیامبران می‌گوید: پس هرگاه این روایات صحیح باشد ما هم به اینکه پدر ابراهیم مشرک نبوده است ملتزم می‌شویم اما این التزام به خاطر روایات است و نه دلالت آیات آنگونه که تفسیر المیزان بیان نموده است (ر.ک؛ فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۹، ۱۷۶).

۶. تحلیل بحث

با توجه به آنچه در این مقال در قالب مقایسه و تطبیق آراء آلوسی سنی مذهب و علامه در یک طرف و دیدگاه علامه فضل‌الله شیعی مذهب و اغلب اهل سنت در جانب دیگر مسئله مطرح شد روشن گردید؛ بر اساس دیدگاه آلوسی و علامه طباطبائی؛ مسأله طهارت اجداد رسول خدا (ص) از مبانی مهم و مورد پذیرش هر دو مفسر به شکل طهارت در نسب و طهارت در عدم کفر (اعتقاد) است و در مورد آیه محل نظر؛ آزر، پدر حقیقی ابراهیم نبوده و ناچار در او عنوانی بوده است که به خاطر آن عنوان او را پدر خطاب کرده است، چون در لغت، بعضی از اوصاف و عناوین وجود دارد که مصحح اطلاق پدر بر دارنده آن است، از آن جمله جد، عمو، پدرزن و هر کسی است که زمام امور آدمی را در دست دارد و هر کسی که بزرگ و فرمانروای قوم است و این گونه اطلاقات مجازی منحصر در لغت عرب نیست بلکه سایر زبان‌ها نیز نمونه آن را داشته و چه بسیار اطلاقات مجازی که در کلمات مادر، عمو، برادر، خواهر، سر، چشم، دهن، دست، بازو، انگشت و امثال آن، از کنایه و مجازاتی که ساخته و پرداخته ذوق لطیف و تفنن در بیان است. از این رو، در اینجا دو نکته روشن گردید. نخست اینکه؛ به طوری که ملاحظه گردید، (هرچند برخی از تفاسیر به اقتضای ادبی بودن نسبت به معنای آن پرداخته‌اند) اما به نظر می‌رسد برای بدست آوردن معنای آیه، حاجت به موشکافی در اطراف کلمه «ایه» و کلمه «آزر» از نظر روایات و تاریخ و ادب و اینکه آیا لفظ آزر اسم علم است یا لقب و اگر لقب است لقب مدح است یا لقب ذم یا اینکه به معنای بتی از بت‌ها است، ندارد. زیرا معنا، محتوا و مدلول آیه بسیار روشن‌تر از این است که محتاج به چنین بحث‌های لغوی و ادبی باشد. دوم: اینکه پدر حقیقی ابراهیم (ع) شخص دیگری غیر از آزر بوده اما قرآن از او اسم نبرده بلکه روایات ما اسم او را «تارخ» معرفی کرده و تورات نیز آن را تأیید نموده است. بنابراین می‌توان تطوراتی که در طول دوره‌های مختلف تفسیری در مورد آیه ۷۴ سوره انعام و مهم‌ترین مسأله آن یعنی نسبت «آزر» با ابراهیم علیه‌السلام رخ داده است، را به عنوان مثالی از تحول در روش و عمق تفاسیر قرآن تلقی کرد. در تفاسیر اولیه معمولاً نکته‌ای به جز ظاهر این آیه برداشت نمی‌شود اما به تدریج حساسیت‌های کلامی به رشد

مباحث تفسیری کمک می‌کند و مفسران را به سوی تحلیل‌هایی عمیق‌تر از این آیه سوق می‌دهد. سه دیدگاه موجود در آیه که نهایتاً منتج به دو نظرگاه در تفسیر این آیه می‌شود تلاش می‌کنند از شیوه‌های مختلفی مانند بررسی روایات تفسیری از صحابه و تابعین، در نظر گرفتن داده‌های منابع تاریخی مانند تورات، روایاتی از پیامبر اکرم و مباحث لغوی و تحلیل‌های ادبی، برای اثبات دیدگاه خود استفاده کنند. هر چه به دوره معاصر نزدیک‌تر شویم میزان استفاده از این روش‌ها پیچیده‌تر می‌شود به این معنا که مفسر برای اثبات دیدگاه خود در تفسیر آیه تلاش می‌کند از چندین شیوه استفاده کند و همزمان به نقد دیدگاه مقابل هم بپردازد. اما تحولی که در دوره معاصر رخ داد این بود که مفسرانی مانند صاحب المنار به تحلیل انگیزه‌های مخالفین در تفسیر این آیه روی آوردند و برای تقویت دیدگاه خود به تخریب و تردید افکنی در انگیزه‌های مفسران مقابل پرداختند. این روش به صورت ناخودآگاه مفسران مقابل را به تردید و عقب نشینی از مواضع خود می‌کشاند.

۷. نتیجه‌گیری

الف. درباره آنچه در این تحقیق گذشت، نگارنده معتقد است آلوسی با توجه به مبانی کلامی صحیح اسلامی که متأثر از سلف صالح و روایات رسول خداست مسأله طهارت انبیا که در تفسیر آیه بیان شده او را بر آن داشته که معنای واژه «أب» را شخصی به غیر از پدر واقعی حضرت ابراهیم بداند.

ب. اما علامه فضل‌الله در تفسیر این آیه و نقدهایی که به علامه طباطبائی وارد کرده به صورت ناخودآگاه تحت تاثیر فضای روانی حاکم در منطقه لبنان قرار گرفته است. ایشان با توجه به اینکه متعلق به جریان تفسیری شیعه است اما در منطقه جغرافیایی لبنان که در قیاس با ایران و فضای شیعی حاکم بر آن، بیشتر تحت تاثیر فضای تفسیری اهل سنت قرار دارد. طبیعی است که فضل‌الله و مفسرانی مانند او در ارائه دیدگاه‌های تفسیری خود ملاحظات تقریبی بیشتری داشته باشند و دفع تهمت‌هایی مانند تفسیر با تعصبات شیعی برای آنها اهمیت بیشتری می‌یابد. رویکرد فضل‌الله در تفسیر این آیه که از محورهای اختلافات کلامی شیعه با اهل سنت است نشان می‌دهد وی تلاش کرده با نقض دیدگاه

غالب در شیعه، یعنی نفی نسبت پدری آزر با حضرت ابراهیم و اکتفا به طهارت در ولادت خود را به طیف مقابل در اهل سنت نزدیک کند.

ج. در تطبیق و مقایسه دو تفسیر المیزان و من وحی القرآن در تفسیر آیه ۷۴ سوره انعام، ضعف در ادله و نقدهای فضل‌الله به علامه طباطبائی ما را به این نتیجه رساند که انگیزه تقریبی در وی بر دقت نظر علمی و تفسیری تاثیر گذاشته است. این ضعف زمانی بیشتر آشکار می‌شود که بدانیم آلوسی و علامه طباطبائی در تفسیر این آیه با اشراف بر تمام دلایل ارائه شده، علاوه بر استفاده از دلایل مفسران قبلی، وجود دلیلی متقن بر نفی نسبت پدری آزر برای ابراهیم علیه السلام را از میان روایات، سیاق آیات و قرائن متصل یا منفصل موجود در آیه و آیات دیگر در تفسیر ملاحظه و بیان کرده‌اند. این دلیل که شرح آن در این تحقیق گذشت علاوه بر اینکه دیدگاه علامه و مذهب شیعه را اثبات می‌کند یکی از اشکالات اصلی که توسط مفسران بر تلقی شیعی از این آیه وارد شده را نیز پاسخ می‌دهد. بنابراین اگر بپذیریم معنای حقیقی «أب» والد است، باید برای اراده معنای مجازی مانند عمو از أب، قرینه ای ارائه کنیم که منتقدان معتقدند اینجا قرینه ای وجود ندارد. اما علامه با استناد به آیات مرتبط با این آیه بویژه با بیانی که ذیل آیه ۴۱ سوره ابراهیم مطرح می‌کند، علاوه بر اثبات مطلوب خود در واقع قرینه ای منفصل را بر اراده معنای مجازی از «أب» در آیه ۷۴ سوره انعام نیز ارائه کرده است. یافته‌های موجود در آیه حاکی از این است که: الف) خوی‌شاوندی، مانع نهی از منکر نیست. «اذ قال ابراهیم لایه...» ب) ملاک در برخورد، حق است نه سن و سال. «قال ابراهیم لایه» (حضرت ابراهیم به عموی خود که سن بیشتر داشته، آشکارا حق را بیان کرده و هشدار داده است). ج) در شیوه دعوت به حق، باید از بستگان نزدیک شروع کرد. «لایه» و باید از مسائل اصلی سخن گفت. «أَتَتَّخِذُ اصْنَامًا آلَهِ» د) سابقه شرک و بت پرستی، به پیش از رسالت حضرت ابراهیم باز می‌گردد. «أَتَتَّخِذُ اصْنَامًا» ه) اکثریت، سابقه و سن، باطل را تبدیل به حق نمی‌کند و همه جا ارزش نیست. «أَرَاكُ وَ قَوْمُکَ فِی ضَلَالٍ» ل) بت پرستی، انحرافی است که وجدان‌های سالم و عقل، از آن انتقاد می‌کنند. «أَتَتَّخِذُ اصْنَامًا... ضَلَالٌ مِّبِینٌ» م) گرچه ابراهیم (ع) حلیم بود، «إِنَّ اِبْرَاهِیمَ لَأَوَّاهٌ حَلِیمٌ» و پیامبر باید حتی با فرعون هم نرم حرف بزند، ولی لحن برخورد

حضرت ابراهیم (ع) در این آیه، به خاطر اصرار عموییش بر کفر بود. «اِنِّی اَرَاکَ و قَوْمَکَ فِی ضَلَالٍ مُّبِینٍ».

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Hossein Rezaei

 <https://orcid.org/0009-0008-5163-2020>

Seyyed Mahmoud
Tayyeb-Hosseini

 <https://orcid.org/%2000000-0001-5681-0270>

منابع

قرآن الکریم.

نهج البلاغه.

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی.

منشورات محمد علی بیضون. چ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ابونعیم، احمد بن عبدالله. (۱۴۱۲). دلائل النبوه. بیروت: دارالفنایس.

ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن. (۱۴۱۵). تاریخ مدینه دمشق: دارالفکر.

بابایی، علی اکبر. (۱۴۰۱). قواعد تفسیر قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حلی، یوسف بن مطهر. (۱۴۲۲). کشف المراد. قم: مؤسسه نشر اسلامیه.

سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴ ه. ق.). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. قم: ناشر کتابخانه آیت الله

مرعشی نجفی.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۱۷ ه. ق.). مسالک الحنفاء فی والدی المصطفی. ناشر: عالم

الکتب.

رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ ه.ق.). *تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار*. ۱۲ جلد. چاپ اول. بیروت: دارالمعرفه.

عهد عتیق، تورات. (۱۳۹۳). ترجمه پیروز سیار. تهران: هرمس.
فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ه.ق.). *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. ج ۳. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

..... (۲۰۰۰ م.). *اسرار التنزیل و انوار التاویل*. قاهره: دار رکابی للنشر.
فضل الله، محمد حسین. (۱۴۱۹ ه.ق.). *من وحی القرآن*. ج ۱. بیروت: دار الملائک.
فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۳۹۹). *فسیر الصافی*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
قرشی، علی اکبر. (۱۳۶۴). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
قطب، سید. (۱۴۲۵ ه.ق.). *فی ظلال القرآن*. ۶ جلد. ج ۳۵. بیروت: دار الشروق.
قوشچی، علاء الدین. (بی تا). *شرح تجرید الاعتقاد*. قم: نشر رضی.
صالحی الشامی. (۱۴۱۴). *سبیل الهدی والرشاد*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
طباطبائی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ه.ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ج ۲. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن الحسن. (۱۳۳۸). *مجمع البیان*. تهران: مکتبه العلمیه.
..... (۱۴۱۷). *اعلام الوری*. قم: مؤسسه آل البيت.
طبری، ابن رستم. (۱۴۱۵). *المسترشد*. تهران: مؤسسه الثقافه.
طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ه.ق.). *جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)*. ج ۱. بیروت: دارالمعرفه.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۹). *التبیان فی تفسیر القرآن*. ج ۱. ایران: انتشارات آل البيت.
ماوردی، ابوالحسن. (۱۴۱۴). *الاحکام السلطانیه*. مصر: نشر قاهره.
نیشابوری مسلم بن حجاج. (۱۳۳۴). *صحیح مسلم*. استانبول: دارالطباعة العامره.

References

The Holy Quran.

Nahj al-balāgha.

Al-Ālūsī, Maḥ mūd ibn ‘Abd Allāh. (1994). *Rūh al-Ma‘ānī fī Tafṣīri-l-Qur’āni-l-‘Azīm wa Sab’u-l-Mathānī*. Entesharat Muhammad Ali Baydoon. Beirut: Dar al-Kuttub al-Alamiyyah, [In Arabic].

- Al-Fayḍ al-Kāshānī, Maḥ mūd .(2020). *Tafsir Safi*. Beirut: Mu'assasah Al-Alemi , [In Arabic].
- Al-Qushji, Alauddin (n.d). *Sharh Tajrīd al-i ' tiqād*. Qom: Razi ,[In Persian].
- Al-Ṭ abrisī, Faḍ l Ibn al-Ḥ asan .(1959). *Majma' al-Bayan fi-Tafs. ir al-Qur'an*. Tehran: Al-Maktebeh Al-Elmiyeh, [In Persian].
- Al-Ṭ abrisī, Faḍ l b. al-Ḥ asan .(1996). *Aalam Al-Wari*. Tehran: Mu'assasah al-Bait , [In Persian].
- Al-Ṭ abarī, Muḥ ammad Ibn Jarīr Ibn Rustam .(1994). *Al-Mustarshid fi l-Imama*. Tehran: Al-Thaqafa Institute, [In Persian].
- .(1991). *Jame' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar al-Marafa , [In Arabic].
- Al-Ṭ ūsī, Muḥ ammad Ibn al-Ḥ asan .(2010). *Al-Tibyan fe Tafser al-Quran*. Mu'assasah Ahle bayet , [In Persian].
- Al-Māwardī, Abū al-Ḥ asan .(1993). *Al-Ahkam al-Sultaniyyah*, Cairo: (n.p) [In Persian].
- Al-Suyūṭ ī, Jalāl al-Dīn .(1983). *Al-Durr Al-Manthur Fi Tafsir Bil-Ma'thur*. Qom: Ketab-khaneh Ayatollah Murashi Najafi , [In Persian].
- Abu Na'im, Ahmad Ibn Abdullah .(1994). *Dalail Ul Nubuwwah*. Beirut: Dar al-Nafais , [In Arabic].
- Ibn-e Asaker, Abul-Qasim Ali Ibn Hassan .(1994). *Tarikh-e Damascus*. Damascus: Dar al-Fik , [In Arabic].
- Babai, Ali Akbar .(1980). *Qavaed Tafsir Qur' ān*. Qom: Nadhr Hozeh Elmiyeh, [In Persian].
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Mohammad Ibn Umar. (1999). *al-Tafsir al-Kabir* (Mafatih al-Ghayb). Beirut: Dar Al-Ehya Al- Thrath Al- Arabi, [In Arabic].
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Mohammad Ibn Umar. (2000). *Asrar al-Tanzil and Anwar al-Tawil*. Cairo: Dar Rakabi, [In Arabic].
- Fadl Allāh, Muhammad Hussein . (1998). *Min waḥ y al-Qur'ān*. Beirut: Dar al-Malek, [In Arabic].
- Helli, Yusuf Ibn Motahar .(2001). *Kashf al-murād*. Qom: Mu'assasah Islami , [In Persian].
- Muslim Ibn al-Ḥ ajjāj .(1955). *Ṣ aḥ iḥ Muslim*. Istanbul: Mu'assasah Dar al-Taba'ah al-Amirah , [In Arabic].
- Ahde Atiq , Torah*. (2014). Translated by Pirouz Siyar. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Qureshi, Ali Akbar. (1985). *Qamus al-Qur' ān*. Qom: Dar Al-Kotob Iamailyeh, [In Persian].
- Qutb, Seyyid .(2004 AH). *Fī Ṭ ilāl al-Qur' ān*. Beirut: Dar al-Shorouq. [In Arabic]

- Reza, Mohammad Rashid .(1993).*Tafsir al-Qur'an al-Hakim, Al-Shaher be Tafsir Al-Manar* . Beirut:Dar al-Marafa, [In Arabic].
- Siyuti, Abd al-Rahman Ibn Abi Bakr .(1996).*Masalak Al-Hanafa fi Wali Al-Mustafi*. (n.p):Entesharat Alam al-Katb,[In Arabic].
- Saleh Al-Shami. (1993). *Sabl Al-Hadi wa Al-Rishad*. Beirut:Dar Al-Kotob Al-Elmyeh, [In Arabic].
- Ṭ abāṭ abā' ī,Muḥ ammad Ḥ usayn .(2011).*Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* . Beirut : Al-Alamy Publications Corporation.[In Arabic].

استناد به این مقاله: رضایی، حسین و طیب حسینی، سید محمود (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی طهارت انبیاء الهی در آیه ۷۴ سورة انعام از دیدگاه علامه آلوسی، علامه طباطبائی و علامه فضل الله، پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه دوره ۵، شماره ۹: ۳۲۳-۳۵۱.

Doi: 10.22054/jcst.2024.79411.1165

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.